

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-51>

УДК 346.9

Слободянюк В.П.

Навчально-науковий інститут права
Університету державної фіскальної служби України

НАСЛІДКИ ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. В статті проаналізовано наслідки впливу обставин непереборної сили для різних правовідносин суб'єктів господарювання. Досліджено законодавче визначення поняття «форс-мажорних обставин» в чинних нормативно-правових актах. Розглядається вплив форс-мажору на договірні відносини, зокрема, що стосується питання неможливості своєчасного або повної неможливості виконання сторонами зобов'язань, а також застосування строків позовної давності, податкові відносини, відносини у сфері публічних закупівель. Проаналізовано законодавче врегулювання форс-мажорних обставин в 2014-2020 рр. Здійснено аналіз останніх змін для суб'єктів господарювання, пов'язаних з врегулюванням обставин форс-мажору, що виникли у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19).

Ключові слова: форс-мажор, форс-мажорні обставини, обставини непереборної сили, господарські правовідносини.

Slobodianiuk Victoria

Educational Scientific Institutes of Law
University of State Fiscal Service of Ukraine

CONSEQUENCES OF FORCE MAJEURE FOR SUBJECTS OF ECONOMIC RELATIONS

Summary. The relevance of the force majeure topic is caused today by various social events that directly affect, and in some cases make impossible the pursuit of economic activity. The mere fact of force majeure, whatever it may be, does not automatically absolve you of liability. The order of implementation by the parties of the provisions on force majeure depends also on the normative regulation of the current legislation. In addition, the onset of force majeure circumstances affects not only contractual but also other relationships that arise in the course of the economic activity of the entities. The purpose of the article is to investigate theoretical and practical problems related to the occurrence of force majeure, as well as to formulate proposals for improvement of Ukrainian legislation in this field. The article analyzes the effects of the effects of force majeure on the various legal relationships of business entities. The legislative definition of the concept of "force majeure" in the current regulatory acts is investigated. The influence of force majeure on contractual relations is considered, in particular, concerning the issue of impossibility of timely or complete impossibility of fulfillment of obligations by the parties, as well as application of limitation period, tax relations, relations in the field of public procurement. So the article deals with the impact of force majeure on various types of relationships between business entities, including contractual, tax, corporate, etc. Legislative regulation of force majeure circumstances in 2014-2020 is analyzed. Recent changes are analyzed for entities related to the regulation of force majeure arising from the spread of coronavirus disease (COVID-19). Force majeure for business entities generally has many adverse effects. At the same time, changes in the market, in the country or in the region can cause quite positive changes for some business entities due to increased demand for certain types of services or goods, the emergence of new activities, etc. A proper legal framework is needed to effectively address situations of force majeure.

Keywords: force majeure, force majeure circumstances, force majeure circumstances, economic relations.

Постановка проблеми. Актуальність теми форс-мажору на сьогодні викликана різними соціальними подіями, які безпосередньо впливають, а в деяких випадках взагалі роблять неможливим здійснення господарської діяльності. При укладенні договорів суб'єкти господарювання, як правило, передбачають можливість настання форс-мажорних обставин та варіанти регулювання відносин між ними у випадку їх настання. Однак, сама по собі обставина форс-мажору, якою б вона не була, автоматично не звільняє від відповідальності. Порядок реалізації сторонами положень про форс-мажорні обставини залежить і від нормативного регулювання чинним законодавством. Крім того, настання обставин непереборної сили впливає не лише на договірні, а й інші відносини, які виникають під час здійснення господарської діяльності суб'єктами господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впливу форс-мажорних обставин на правові відносини розглядалися такими дослід-

никами як О. Ашурков, С. Бакунін, А. Буркова, Н. Вілкова, Н. Гаук, І. Каззафарова, Ю. Ключова, А. Мискін, О. Осіпова, В. Примак, М. Сироежкіна, С. Теньков, О. Хлонь та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В статті розглядається вплив форс-мажорних обставин на різні види відносин між суб'єктами господарювання, включаючи договірні, податкові, корпоративні тощо.

Мета статті. Метою статті є дослідження теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із настанням форс-мажорних обставин, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення законодавства України у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженнях науковців, присвячених проблемам визначення поняття та ознак форс-мажору, відсутня єдність у розумінні категорії форс-мажорних обставин.

В кодифікованих нормативно-правових актах законодавцем не наведено широке, конкретне

визначення ні поняття форс-мажорних обставин, ні обставин непереборної сили. Так, у ч. 2 ст. 218 Господарського кодексу України зазначено, що суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. При цьому, не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів [1]. В Цивільному кодексі України відсутнє визначення поняття «форс-мажор», а замість нього використовується поняття «непереборна сила». Тлумаченню цієї категорії не відведена окрема стаття, а лише у п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України, що стосується зупинення перебігу позовної давності, непереборна сила визначається як надзвичайна або невідворотна за даних умов подія [2]. Тобто, порівнюючи визначення форс-мажорних обставин в ГКУ і ЦПУ, можна сказати, що в ГК України визначення обставин непереборної сили лише доповнено переліком, що визначає які обставини не вважаються такими, що звільняють суб'єктів від відповідальності.

Зрештою, визначення понять, які розглядаються, наведені у ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні». Відповідно до цієї статті, форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, ревізіція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо [3].

Тобто, в даному нормативно-правовому акті перераховано види обставин, які можуть визнаватися обставинами непереборної сили, однак даний перелік не є вичерпним. Визначення по-

няття форс-мажору в цьому законодавчому акті видається доцільним зважаючи на те, що саме до повноважень Торгово-промислової палати України належить засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) за зверненнями суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб.

В свою чергу, зважаючи на зовнішній характер форс-мажору, настання його не залежно від волі сторін у правовідносинах, обставини непереборної сили також можна визначити як специфічний юридичний факт, з яким пов'язується настання, припинення або зміна певних правовідносин. Адже настання форс-мажорних обставин, як правило, створює позитивні або негативні наслідки для суб'єктів правовідносин. В даній статті пропонуємо розглянути наслідки форс-мажорних обставин для суб'єктів господарських правовідносин.

Найчастіше питання форс-мажорних обставин виникає у відносинах з контрагентами за комерційними контрактами, а також з податковими органами України. Так, форс-мажор може бути підставою звільнення від відповідальності за порушення договору, припинення договірних зобов'язань через неможливість його виконання, зміни та розірвання договору.

Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 617 ЦК України, особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [1]. При цьому, виконання зобов'язання відстрочується на період дії обставин форс-мажору. Так, у випадках настання обставин непереборної сили строк виконання сторонами зобов'язання за договором переноситься залежно від того, скільки часу діють такі обставини та їх наслідки. Такі обставини можуть продовжуватися досить тривалий час, відповідно це може стати причиною того, що виконання втрачає для сторін інтерес [4, с. 130].

Окрім припинення зобов'язань внаслідок форс-мажору через втрату актуальності для сторін, форс-мажорні обставини і самі по собі можуть викликати фактичну або юридичну неможливість виконання зобов'язання, а отже, стати причиною припинення зобов'язання. Також непереборна сила може бути причиною істотної зміни обставин договору, у зв'язку з чим договір може бути розірваний або змінений [4, с. 131]. Однак варто зазначити, що навіть за наявності обставин форс-мажору не завжди учасники договірних правовідносин звільняються від обов'язку виконати всі або деякі договірні зобов'язання. Такий вплив на виконання зобов'язань найяскравіше ілюструє судова практика.

Зокрема, до прикладу, у Постанові Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 12 квітня 2017 року № 913/869/14 боржник у господарському зобов'язанні не розраховувався із кредитором за отриманий газ із посиленням на причину проведення АТО в окремих районах Луганської та Донецької областей, інакше кажучи, на справжню війну. Боржник також надав суду сертифікат ТПП України, який засвідчив факт та початок дії форс-мажорних обставин у квітні 2016 року, які тривають і на момент розгляду спору. Як відомо, сертифікат

ТШП України є основним документом для суду, який підтверджує факт обставин непереборної сили. Верховний суд України у своїй постанові зазначив, що порушення відповідачем строків розрахунків за отриманий товар, що встановлені договором поставки, є підставою для нарахування платежів, передбачених ст. 625 ЦК України, а наявність форс-мажору не звільняє відповідача від обов'язку відшкодувати матеріальні втрати кредитора від знецінення грошових коштів внаслідок інфляційних процесів та не позбавляє кредитора права на отримання компенсації від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами [5]. На прикладі такої ситуації можна зробити висновок, що у разі настання форс-мажору особа звільняється від відповідальності саме за невчасне виконання зобов'язання, але при цьому така особа не звільняється від свого обов'язку виконати таке зобов'язання після усунення таких обставин, які унеможливили виконання нею зобов'язання.

Тому настання форс-мажорних обставин і відповідна неможливість виконання зобов'язань за контрактом однією із сторін можуть мати такі юридичні наслідки, як звільнення такої сторони від відповідальності, відповідне продовження строку виконання нею зобов'язання або можливе припинення зобов'язання. І якщо для однієї із сторін такі юридичні наслідки можуть стати «рятівним колом» (якщо обставину непереборної сили буде доведено належним чином), то для іншої вони матимуть переважно негативний економічний ефект [7, с. 20].

Форс-мажор (непереборна сила) також впливає на перебіг строку позовної давності, виступаючи підставою його зупинення. Так, на весь період існування форс-мажорних обставин перебіг строку позовної давності припиняється (ст. 263 ЦК). Відповідно, з дня припинення обставин непереборної сили перебіг строку позовної давності продовжується (з урахуванням часу, який минув до його припинення). Тому судом може бути визнано поважною причину пропуску позовної давності у зв'язку з настанням форс-мажору.

Умовно, на наш погляд, форс-мажорні обставини можна розділити на загальнодержавні та регіональні, залежно від території поширення таких обставин.

Так, настання обставин непереборної сили може стосуватись лише окремих суб'єктів господарювання, які здійснюють свою діяльність на певній території. Яскравим прикладом є події на Сході України, розпочаті у 2014 році. Так, у зв'язку з бойовими діями громадяни підприємці, що здійснювали господарську діяльність у районах, де велися або ведуться бойові дії, не змогли виконувати свої договірні зобов'язання, платити податки, подавати звітність, хтось із громадян не може досі отримати компенсації від страхових компаній за втрачене майно. Однак, сам факт проведення Антитерористичної операції (далі – АТО) не є підставою для звільнення від відповідальності за невиконання прийнятих зобов'язань. У кожному конкретному випадку зацікавлена сторона повинна довести, що АТО вплинуло (або могло вплинути) на виконання зобов'язань, шляхом отримання відповідного сертифікату від Торгово-промислової палати

України. Не вважаються форс-мажором побічно пов'язані з АТО обставини, такі як падіння попиту в підприємств через АТО на продукцію, скорочення витрат, відсутність коштів на погашення кредиту тощо, оскільки відсутність грошей не належить до форс-мажорних обставин [9, с. 8]. Таким чином, існування форс-мажорних обставин породжує для суб'єктів господарювання певні наслідки. Однак для того, щоб підприємець міг мінімізувати ризики при веденні своєї господарської діяльності, йому потрібно довести, що саме форс-мажорні обставини є підставою виникнення певних юридичних фактів, які створюють, змінюють або припиняють для них їх права та обов'язки.

Крім того, наслідки для суб'єктів господарювання на всій території держави можуть виникати внаслідок дій держави в особі уповноважених органів у вигляді прийняття відповідних нормативно-правових або індивідуальних актів. Такими актами запроваджуються правові норми, які регулюють господарську діяльність на період існування обставин непереборної сили та регулюють податкові, трудові, цивільні та інші види правовідносин.

Одними з таких законодавчих актів можна назвати Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII, а також прийняті в 2020 році з метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби COVID-19 Закон України №530-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)», який набув чинності 17 березня 2020 р. та Закон України № 533-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» (надалі – Закон № 533-IX, який набув чинності 18 березня 2020 р.

Законом № 533-IX були введені зміни, що стосується податкових зобов'язань для підприємців. Зокрема, відстрочено застосування штрафних санкцій за порушення податкового законодавства, окрім порушення нарахування, декларування та сплати податку на додану вартість, акцизного податку та рентної плати, оскільки за ці види податків відповідальність залишається. За вказаний у Законі №533-IX період платникам податків пеня не нараховується, а нарахована підлягає списанню. Законом №533-IX встановлюється мораторій на проведення документальних та фактичних перевірок, відстрочується нарахування та сплата плати за землю, а об'єкти нежитлової нерухомості у період дії Закону №533-IX не є об'єктом оподаткування податком на нерухоме майно. На 3 місяці відтермінується обов'язкове введення РРО для платників податків, що перебувають на спрощеній системі оподаткування. На період дії Закону № 533-IX фізичні особи – підприємці та особи, які займаються незалежною професійною діяльністю, звільнюються від нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску. Термін подання річної декларації про майновий

стан і доходи за 2019 р. продовжується [6]. Тобто, у зв'язку з неможливістю здійснення суб'єктами господарювання деяких видів діяльності через введення обмежувальних заходів на певний час, на законодавчому рівні введено послаблення податкових зобов'язань для тих суб'єктів, кого такі обмеження стосувалися.

Законом № 540-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» було внесено зміни до законодавства про акціонерні товариства, що змінюють встановлений порядок та строки проведення річних загальних зборів у 2020 році, а саме:

– проведення у 2020 році загальних зборів акціонерів дистанційно;

– встановлені законодавством терміни проведення річних загальних зборів акціонерів не застосовуватимуться у 2020 році, а тому збори можна буде провести до 31 грудня 2020 року;

– встановлені законодавством терміни оприлюднення річної звітності акціонерними товариствами – емітентами цінних паперів не застосовуватимуться у 2020 році. Річну звітність можна буде розкрити протягом 5 робочих днів після проведення загальних зборів акціонерів в загальному порядку;

– у разі завершення строку повноважень членів наглядових рад акціонерних товариств у 2020 році, повноваження таких членів наглядових рад будуть продовжені у повному обсязі до дати проведення загальних зборів акціонерів [8].

Тобто, для тих акціонерних товариств, в яких законодавство вимагає здійснення дій, які не можна виконати в умовах обставин форс-мажору, внесені відповідні зміни, які відтермінують або замінюють спосіб виконання таких дій, що є важливим заходом зі сторони законодавця.

Законом № 540-IX від 2 квітня 2020 року передбачена можливість звільнення від орендної плати [8]. При цьому, від сплати можуть бути звільнені лише ті особи, які не можуть використовувати орендовані приміщення за обставин, що від них не залежать. Такими обставинами можуть бути заборона певного виду діяльності або рішення орендодавця, однак не суб'єктивні причини орендаря щодо невиконання зобов'язання (наприклад, відсутність прибутку).

Обставини непереборної сили можуть мати наслідки і для підприємців, які є суб'єктами публічних закупівель. Наприклад, якщо перемаєць торгів, чию пропозицію вже акцептовано, відмовляється підписувати договір у зв'язку з форс-мажорними обставинами, замовник усе одно повинен відхилити такого переможця і переходити до розгляду наступної найбільш економічної вигідної пропозиції. Адже відповідно до статті 37 Закону № 922, договір про закупівлю

є нікчемним у разі його укладення з порушенням строків, передбачених частиною другою статті 32 (тобто не раніше ніж через 10 та не пізніше ніж через 20 з дня прийняття рішення про намір укласти договір про закупівлю) та абзацом восьмим частини третьої статті 35 цього Закону, крім випадків зупинення перебігу строків у зв'язку з розглядом скарги органом оскарження відповідно до статті 18 цього Закону. Таким чином, якщо замовник піде на зустріч переможцю і укладе договір після завершення певних обставин з порушенням строків, передбачених частиною другою статті 32 Закону № 922, то такий договір буде нікчемним, тобто недійсним з моменту укладення [10]. У разі виникнення форс-мажору на етапі виконання зобов'язань за вже укладеними договорами про публічну закупівлю існує два шляхи вирішення проблеми:

1. Якщо договором передбачено окремий порядок дій на випадок форс-мажору, виконавець (постачальник, підрядник тощо) договору має діяти згідно з положеннями договору.

2. Якщо в договорі не йдеться про виконання зобов'язань у випадку настання форс-мажору, виконавцю (постачальнику, підряднику) слід невідкладно надіслати відповідне повідомлення замовнику, отримати сертифікат ТПП України про дію обставин непереборної сили і за першої ж можливості відновити виконання договору.

У разі настання форс-мажорних обставин для суб'єктів підприємницької діяльності чинне законодавство пропонує загальний порядок врегулювання правовідносин, за якого основними можливостями для підприємців є отримання Сертифікату Торгово-промислової палати України про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), укладення додаткових угод до договорів у випадку зміни умов або неможливості виконання зобов'язань, звернення до суду для врегулювання спорів між сторонами. Крім того, органи державної влади можуть приймати нормативно-правові акти, положення яких запроваджуватимуть регулювання правовідносин в умовах конкретних обставин непереборної сили, як це було у 2014 році або 2020 році.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Форс-мажорні обставини для суб'єктів господарських правовідносин, як правило, породжують численні негативні наслідки. Водночас, зміна ситуації на ринку, в країні чи регіоні може викликати досить позитивні зміни для деяких суб'єктів господарських правовідносин у зв'язку із збільшенням попиту на деякі види послуг чи товарів, виникненням нових видів діяльності тощо. Для забезпечення ефективного вирішення ситуацій, пов'язаних з виникненням обставин непереборної сили необхідна належна законодавча база.

Список літератури:

1. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. БД «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 30.04.2020).
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. БД «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.04.2020).
3. Про торгово-промислові палати України : Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.04.2020).
4. Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018 р. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9116/%D0%9C>

- %D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E.%D0%9E..pdf?sequence=8&isAllowed=y (дата звернення: 30.04.2020).
5. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 12.04.2017 № 913/869/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66119024> (дата звернення: 30.04.2020).
  6. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 17 березня 2020 року № 533-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-20> (дата звернення: 30.04.2020).
  7. Перепелинська О. Форс-мажор як підстава для вирішення низки бізнес-завдань: перешкода чи «рятівне коло» для бізнесу? *Судовий вісник*. 2014. № 4(96). 30 квітня року. С. 20. URL: http://arbitration.kiev.ua/Uploads/kucher/sv_4_20.pdf
  8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30 березня 2020 року № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20> (дата звернення: 30.04.2020).
  9. Коцюба К., Конюхова М. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/2.pdf>
  10. Про публічні закупівлі : Закон України 25 грудня 2015 року № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (дата звернення: 30.04.2020).

References:

1. Hospodarskyi Kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy Vid 16.01.2003 R. 436-IV. BD «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (accessed 30.04.2020).
2. Tsyvilnyi Kodeks Ukrainy Zakon Ukrainy Vid 16.01.2003 R. 435-IV. BD «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (accessed 30.04.2020).
3. Pro torhovo-promyslovi palaty Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 2 hrudnia 1997 roku № 671/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80> (accessed 30.04.2020).
4. Melnyk, O.O. (2018). Dohovirne zasterezhennia pro fors-mazhor za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy: dis. kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9116/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%9E.%D0%9E..pdf?sequence=8&isAllowed=y> (accessed 30.04.2020).
5. Postanova Sudovoi palaty u hospodarskykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 12.04.2017 № 913/869/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66119024> (accessed 30.04.2020).
6. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakoniv Ukrainy shchodo pidtrymky platnykiv podatkov na period zdiisnennia zakhodiv, spriamovanykh na zapobihannia vynyknenniu i poshyrenniu koronavirusnoi khvoroby (COVID-19): Zakon Ukrainy vid 17 bereznia 2020 roku № 533-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-20> (accessed 30.04.2020).
7. Perepelynska, O. (2014). Fors-mazhor yak pidstava dlia vyrishennia nyzky biznes-zavdan: pereshkoda chy «riativne kolo» dlia biznesu? *Sudovi visnyk*, № 4(96), 30 kvitnia. URL: http://arbitration.kiev.ua/Uploads/kucher/sv_4_20.pdf (accessed 30.04.2020).
8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy, spriamovanykh na zabezpechennia dodatkovykh sotsialnykh ta ekonomichnykh harantii u zviazku z poshyrenniem koronavirusnoi khvoroby (COVID-19): Zakon Ukrainy vid 30 bereznia 2020 roku № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20> (accessed 30.04.2020).
9. Kotsiuba, K., & Koniukhova, M. (2020). Fors-mazhor yak pidstava zvlennia vid tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*, no. 1. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/2.pdf> (accessed 30.04.2020).
10. Pro publichni zakupivli: Zakon Ukrainy 25 hrudnia 2015 roku № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (accessed 30.04.2020).